

MONTÁZSELMÉLET ÉS JELÖLŐLÁNC. A TÖRVÉNY TEKINTETE A RETTEGETT IVÁNBAN

Molnár Péter

Nem csupán hieroglifa már önmagában is,
hanem egészében is hieroglifákból áll,
nagyokból és kicsikből meg még kisebbekből.
(Andrej Tarkovszkij a *Rettegett Iván*ról)

Eisenstein utolsó filmje hatalmas történelmi tabló, középpontjában IV. Iván cárral. Mivel az alapítás mítoszának, a régmúltnak mindig csak a jelenben van értelme, sokszor felmerül az allegorikus értelmezés lehetősége, akár abban a formában, hogy a kegyetlen cár alakja Sztálinnal azonosítható¹, akár úgy, hogy Iván – amint ezt a rendező feljegyzései alátámasztják – magának Eisenstein alteregójának felel meg.² De amint az alábbiakból kitűnik, a film logikája nem támasztja alá ezeket az értelmezéseket, és inkább arra utal, hogy Iván „jelentése” nem vezethető vissza filmen kívüli valóságok tényeire, hanem magában a film folyamatában *jön létre*. Mivel tudjuk, hogy Eisenstein a létesülés hegeli fogalmára építi montázselméletét (Eisenstein 1988, 45-47. o.) ezért megkíséreljük, hogy a *Rettegett Iván*ban tetten érjük a montázs Eisenstein elméleti írásaiban megfogalmazott logikáját, hogy végül Lacan etikai gondolkodásával és jelölőlánc-fogalmával állítsuk párhuzamba.

---

¹ A *Rettegett Iván* ilyen típusú értelmezéseiről lásd Ian Christie összefoglalóját (Christie 2005.)

² Anne Nesbet idézi Eisenstein memoárjait, melyekből kiderül, hogy a rendező Iván és Kurbszkij viszonyának színre vitelénél régi kollegájával, Gr. Alekszandrovval való konfliktusát vette alapul. Eszerint Alekszandrov az áruló Kurbszkijjal, Eisenstein meg a szenvedő Ivánnal azonos (Nesbet 2003, 198.).

I.

A montázs két kép, két beállítás viszonya. Eisenstein azonban nagy hangsúlyt fektet arra, hogy pontosan meghatározza ezt a viszonyt, és elhatárolja más montázsfelfogásoktól. Először is a két kép viszonya nem egyszerű egymásmellettség. Ha csak erről lenne szó, akkor a két kép semleges viszonyát tartanánk szem előtt, de Eisenstein szerint szükségszerű, hogy a képek találkozásakor konfliktus jöjjön létre. A montázsban tehát ellentétes tartalmú, formájú, szerkezetű stb. képek *ütköznek*, az eredmény pedig nem pusztán egy történet (epikus elv), hanem ellentétek találkozása nyomán létrejövő energia-felszabadulás (drámai elv) (Eisenstein 1949, 55). A film akkor mozgósítja a tömegeket, ha a drámaiság elvét követi, mert az epikus elv követése nem készítet cselekvésre, hanem pusztán elbűvöli és ennek következtében passzivitásban hagyja a nézőt. Fontos továbbá, hogy a beállítások egymásra, egymás *fölébe* kerülnek. Ez azt jelenti, hogy a képek lefedik egymást, hogy mindkettő tartalma látszik, s így olyan új kép jön létre, amelynek kontúrjait a kettő együttesen adja. A képek lefedik egymást, de ez nem azt eredményezi, hogy az egyik elfedi, elnyomja a másikat, hanem hogy mindkettő tartalma látszik, s így olyan új kép jön létre, amelynek kontúrjait a kettő együttesen adja. A képek tehát nem pusztán követik, hanem egyben *meghatározzák* egymást. Eisenstein gyakori példája a távol-keleti ideogramma. Az alábbi meghatározásban a hieroglifa azt az írásjelet jelenti, amely nem a szó hangalakját írja le, hanem csak lerajzolja a tárgyat. A film mint művészet szempontjából azonban a párhuzam az olyan ideogramma esetében válik érdekessé, amely eredetét tekintve két „hieroglifa” kapcsolata:

„A legegyszerűbb sorozatok két hieroglifájának összekapcsolását (talán helyesebb lenne ebben az esetben »összetevésről« beszélni) nem e két hieroglifa összegének: hanem termékének, azaz egy más dimenzió, egy más fokozat mértékének kell tekinteni. Külön-külön mindegyik egy-egy tárgynak, összetevésük azonban már fogalomnak felel meg. Önálló hieroglifákból összeolvasztás révén létrejött a képirásjel.³ Két »lerajzolható« összetevéséből olyasvalaminek az ábrázolása született meg, ami grafikailag leírhatatlan.” (Eisenstein 1963, 180. o.).

Így például a szem és a víz hieroglifája a ‘sírás’, a szív és kés képei a ‘bánat’ ideogramáját és fogalmát teremtik meg. Az önmaguk és más létezők számára közömbös tények összeillesztése (ütközése) történik, amelyek

³ A képirásjel helyett a dolgozatban az *ideogramma* kifejezést használom, mivel utóbbi használata sokkal bevettebb.

hatnak egymásra, és új szintre, a tapasztalati tények és tárgyak dimenziójából a gondolkodás szintjére emelkednek. Ez az a Hegel által emlegetett pillanat, amelyben a lét fogalommal válik. Az ütközés és kölcsönös determináció miatt ezért a montázs hatása a hegeli *Aufhebung* (megszüntetve megőrzés) hatásával állítható párhuzamba: olyan elméleti művelet, amelynek *tett-értéke* van, mert benne az ellentétek felfüggesztődnek, miközben új ismeretekhez jutunk. Nem véletlen, hogy ugyanebben az írásában Eisenstein a montázst robbanómotorhoz hasonlítja. A montázs a „robbanás” révén keletkező mozgást eredményez, a dialektikus folyamat beindulását, amelyet az újabb és újabb montázsok lendítenek tovább. Így jut el végül Eisenstein a ritmushoz, a montázshoz mint „vizuális ellenponthoz” (Eisenstein 1949, 59). Az *Október* (*Oktjabr*, 1928) egyik jelenetében például Eisenstein a japán Uzuménak, az öröm istennőjének maszkját ábrázoló kép után egy barokk Krisztus-feszület felvételét vágja. Két különböző vallás istenei kerülnek egy helyre, de fontos, hogy a két szobor alakja is ellentétes, hiszen a maszk kerek, tojásdad, magába záródó formája ellentétben van a feszület csillag alakú, a tér minden irányába kiáradó fényudvarának vonalaival. A két alakzat egymásra helyezése, többszöri gyors egymásután vágása azonban azt a hatást eredményezi, mintha a zárt forma váratlanul szétrobbanna, akár egy bomba. Az új értelem Eisenstein magyarázata szerint a leleplezés, hogy az e világi vagy túlvilági örömet prédikáló vallás valójában pusztító gépezet. Ezután Eisenstein különböző katonai rangok felvételeit helyezi, ezzel is megerősítve a háború képzetét a képsorban. A film kontextusában a két istenség képét felhasználó ideogramma tehát azt mutatja meg, hogy az ellenforradalmárok vallásra hivatkozása semmi egyéb, csak újabb értelmetlen háborúra való toborzás.

2.

Eisenstein szintén az ideogrammról írt tanulmányában említi az „átmenetek nélküli alakítás” fogalmát (Eisenstein 1963, 192. o.). Példájában a kabuki színész úgy játssza el a haldoklást, hogy egyszerre csak egy testrészét mozgatja: előbb a jobb kezét, aztán az egyik lábát, majd a nyakát, végül a fejét. Ez is montázs, mert színész úgy viszonyítja egymáshoz testének különböző tagjait, mintha azoknak nem lenne közük egymáshoz, hiszen azt látjuk, hogy egymástól függetlenül mozognak. A színészi játék elemeire bontja a mozgást, ezért csak akkor értjük meg, hogy a test egy „történéseről” (a „meghalásról”) van szó, ha a különálló elemeket (kar, láb, fej stb.) összerakjuk, és egymásra vonatkoztatjuk. A